

A black and white photograph of the interior of the Grote Kerk van Leerdam. The view is from the side of the choir, looking towards the east. The architecture is Gothic, with a high, ribbed vaulted ceiling and pointed arch windows. In the center, at the east end, is a large, dark, rectangular board with text, known as the Ten Commandments board. Above it is a coat of arms. The choir is filled with wooden pews, some of which are slightly askew. The lighting is soft, coming from the windows, creating a sense of depth and grandeur.

PAUL REM

In de Grote Kerk van Leerdam bevindt zich sinds 1698 een opvallend kerksieraad: een monumentaal tiengebodenbord, bekroond met het wapen van koning-stadhouder Willem III, graaf van Leerdam. Binnen het ensemble van het protestantse kerkinterieur behoort een bord met de tekst van Mozes tot een van de meest voorkomende kerkelijke decoraties vanaf de invoering van de Reformatie in ons land.

>>>

HET TIENGEBODENBORD IN DE GROTE KERK VAN LEERDAM, EEN KONINKLIJK KERKSIERAAD

1. Koor van de Grote Kerk in Leerdam met het oostelijk portaal met het tiengebodenbord uit 1698, foto G.Th. Delemarre, 1957 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

In een publicatie uit 2015 over het kerkinterieur werd melding gemaakt van tachtig nog in de kerken aanwezige tiengebodenborden. Maar we moeten uitgaan van maar liefst 155 exemplaren. Deze borden waren bedoeld om goed zichtbaar te zijn vanuit het schip en waren in de meeste gevallen aangebracht op de grens van het schip en het koor. Het bord in de kerk van Leerdam schaart zich evenwel binnen een kleine groep van tiengebodenborden die een geïntegreerd onderdeel vormden van een deurpartij. Door de verplaatsing van het bord tijdens de kerkrestauratie uit de jaren vijftig, maakt het zonder het portaal een enigszins verweerde indruk, maar aan koninklijke allure heeft het gelukkig niet ingeboet. Of het wapen van Willem III een teken is dat het een grafelijk geschenk betreft, zoals wordt aangenomen, kan helaas niet worden bewezen.

BIJBELTEKSTEN IN HET PROTESTANTSE KERKINTERIEUR

In de steden die zich vanaf 1572 bij de Opstand aansloten, verloren kerkgebouwen gebouwd voor de rooms-katholieke eredienst hun religieuze wijding.¹ Elementen die in de ogen van de protestanten 'paaps' en 'afgodisch' waren (voornamelijk altaren en hun altaarstukken, het sacramentshuis, crucifixen) werden weggenomen. Evenwel, deze zuivering ging ook gepaard met de wens nieuwe voorwerpen en decoraties in de leeggehaalde kerkruimte aan te brengen, in aansluiting op het nieuwe gebruik van de kerk.² Bijna direct na de invoering van de protestantse eredienst riepen synodes al op tot de decoratie van de kale wanden en kolommen van de kerk.³ 'Beeld' maakte plaats voor 'woordbeeld' in de vorm van zinvolle decoraties. Het college van kerkmeesters, afkomstig uit en aangesteld door de plaatselijke overheid, droeg de zorg voor het kerkgebouw, maar voelde zich ook verantwoordelijk voor de verfraaiing ervan. Stedelijke trots en een behoefte de waardigheid van de 'publieke kerk' te onderstrepen, gingen hand in hand bij het aanbrengen van wandschilderingen en borden met Bijbelteksten. Lokale ambachtsgilden lieten op eigen kosten tekstornamenten aanbrengen die de eerbiedwaardigheid van hun broederschap onder de aandacht brachten, door een selectie van Bijbelteksten te presenteren die op hun ambacht betrekking had. De kerkmeesters zelf lieten de kerkruimte versieren met teksten die naar belangrijke onderdelen van het christelijk geloof verwezen, zoals de geloofsbelijdenis, de woorden van de inzetting van het Heilig Avondmaal, het Onze Vader, maar meer nog: de tien geboden.

HET TIENGEBODENBORD IN DE KERK VAN LEERDAM

Een zeer monumentaal tiengebodenbord dat in de Grote Kerk van Leerdam bewaard bleef, dateert van 1698. Het bord bevindt zich tegen de oostelijke muur van de noordelijke transeptarm van de laatgotische

kruiskerk (afb. 2). Bij dit tiengebodenbord vormen de tafelen der Wet weliswaar de kern van dit omvangrijke kerksieraad, maar de omlijsting ervan is even monumentaal als ongebruikelijk. Het gehele bord is bijna acht meter hoog en vijf meter breed. De twee tafelen, omrand door een gebeeldhouwde band van laurier, vertonen de gebruikelijke opzet van twee getoogde panelen met een tekst (deels in gotische letter) van goud op zwart. De zwikken aan de bovenzijde van het paneel worden gevuld door een schildering met goudopgolving van gevleugelde engelenkopjes en een centraal geplaatste zonnebloem, de bloem die met de zon meedraait, en vanouds het zinnebeeld van de mens die zijn hoofd wendt naar het Licht, Christus, de vervuller van de Wet. Het paneel met de tekst wordt omlijst door een geprononceerde *aedicula* met uitzonderlijk lange pilasters, een architectonische constellatie die op de klassieke Korinthische orde teruggrijpt. De bekroning bestaat uit een segmentvormig fronton dat in het midden is opengebrouwen om plaats te bieden aan het gebeeldhouwde wapen van koning-stadhouder Willem III. Op de vlakken links en rechts vormen de cijfers '16' en '98' het jaartal. Het wapen is veelkleurig beschilderd en gedeeltelijk verguld. Het wapenschild wordt omrand door de versierselen van de Orde van de Kousenband en wordt geflankeerd door de Hollandse leeuw en de Engelse eenhoorn. Op de plint van het wapen prijkt het naamcijfer van Willem III, W : R (William Rex).

De geheel houten structuur, voorzien van een schildering in rood-, wit- en zwartgeaderd marmer, zet zich tot vloerniveau door in een plint, waardoor onder de tafelen der Wet nog ruimte is voor twee zwartgeverfde panelen van wagenschot, die in de plaats zijn gekomen van een deurpartij. De gehele structuur was in 1698 namelijk tot stand gebracht tegen de westelijke muur van het schip, de binnenmuur van de ingebouwde romaanse kerktoren. De classicistische ombouw omsloot de toegang tot het schip vanuit het torenportaal en zette zich naar boven toe voort in het tiengebodenbord. Dit weten we uit een aantekening in het dagboekje van de Leerdammer timmerman-aannemer A. de Wit, dat hij in 1760 het tiengebodenbord ('de Wet'), ofwel de tafelen der Wet, én de gehele bijbehorende ombouw naar het koor heeft overgebracht om op de vrijgekomen plek boven de torendeuren een al in de kerk aanwezig orgel te plaatsen.⁴ De situatie die De Wit in het koor tot stand bracht, is vastgelegd op een foto uit 1957 (afb. 1).⁵ De veelhoekige koorsluiting is in het koor afgezet door het schotwerk van een nieuw tochtportaal over de gehele breedte van het koor. Het meest oostelijke venster is dichtgezet, waardoor alle aandacht uitgaat naar de bovenste partij van de oorspron-

► 2. Grote Kerk in Leerdam, tiengebodenbord, 1698, foto G.J. Drukker, 1987 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

JO

98

Godt Sprak alle deze Woorden Exod: xx

Ick ben de HEERE
uwe Godt die uyt Egyptenlandt
uyt den diensthuysse uytgeleydt hebbe.

Dat eerste gebodt.

Cy en sult geen andere goden voor mijn
aengesichte hebben.

Dat tweede gebodt.

Cy en sult u geen gesneden beelt noch eenige
gelijkenisse maken van tegene dat boven in den hemel
is noch van tegene dat onder op der aerde is: noch van
tegene dat in de wateren onder de aerde is. Cy en sult
u voor die niet buygen noch lierz dienen want ick de
HEERE uwe Godt ben eenyverigh Godt die de mis-
daet der vaderen besoecke an de kinderen aen het derde
maende aen het vierde licht der gener die my haten. En
de daer barmhertighheit aen duysenden der gener
die my lief hebben ende mijne geboden onderhouden.

Dat derde gebodt.

Cy en sult den name des HEEREN uwes Godts
niet ydelich gebruycken want de HEERE en sal niet
ontschuldigh braden die sinen name ydelich gebruyckt.

Dat vierde gebodt.

Gedenck den Sabbathdag dat gy dien heylighet.
Ses dagen sult gy arbeiden ende u uw werck doen.
Maer den zevende dag is de Sabbath des HEEREN uwes
Godts dan en sult gy geen werck doen. En noch uwe
dine noch uwe dochter noch uwe dienstmaect noch uwe
dienstmaect noch uwe voer noch uwe vromdelighdich-
in uwe poorten is. Want in ses dagen heeft de
HEERE den hemel ende de aerde gecrevelt de zee
ende alles wat daer in is ende hy ruste ten zevenden
dage daerom si gende de HEERE den Sabbathdag
nide heylighet den siven.

Dat vijfde gebodt.

Eert uwen vader ende uwe moeder op
dat uwe dagen verlengt worden in den lande
dat u de HEERE uwe Godt geeft.

Dat sesde gebodt.

Cy en sult niet doofslaan.

Dat sevendende gebodt.

Cy en sult niet echtbreken.

Dat achtste gebodt.

Cy en sult niet stelen.

Dat negende gebodt.

Cy en sult geen valsche getuygenisse
spreken tegen uwen naefften.

Dat tiende gebodt.

Cy en sult niet begeeren uwes naefften huys
gy en sult niet begeeren uwes naefften wijt noch sij-
nen dienstmaect noch sijne dienstmaect noch sijnen
otter noch sijnen ezel noch yet dat uwes naefften is.

kelijke constellatie uit 1698, namelijk de tafelen der Wet. Was de gedachte al mooi dat men onder de Wet de kerk betrad – in 1760 werd deze situatie herhaald, maar dan met een diepere lading, nu het tiengebodenbord een zinvol kerksieraad werd van de ruimte waar het Heilig Avondmaal, de herdenking van het offer van Jezus Christus, werd gevierd.⁶ Immers, Christus gaf aan dat Hij was gekomen om de Wet en de profeten te vervullen. Het geloof in Jezus Christus brengt gerechtigheid, en niet meer het naleven van de Wet van Mozes, uit het Oude Verbond. Het bord met de tekst van de Wet herinnert de deelnemer aan het Avondmaal op die plek in de kerk aan het berouw over zijn zonde.

Het tiengebodenbord werd op het einde van de negentiende eeuw gerestaureerd door B. Middelkoop, waarbij de beschildering opnieuw is aangebracht.⁷ Dit verklaart met name het wat modern ogende lettertype waarmee de Wet is geschreven. In 1910 viel het beeldhouwde wapen in stukken op de vloer, waarna het werd hersteld door de Leerdammer huisschilder en schaatsenverkoper Hendrikus Dubel (1838-1911). Tijdens de laatste kerkrestauratie, die Architectenbureau G. en Ir. T. van Hoogevest tussen 1957 en 1960 ondernam en die teruggreep naar de voorreformatische bouwperiode, is het oostelijke portaal weer dichtgezet. Het negentiende-eeuwse tochtportaal werd weggenomen, waardoor het tiengebodenbord zijn 'basis' verloor. Het bord werd overgebracht naar zijn huidige plek in het transept, waar een later ingebrachte galerij werd weggebroken en een venster werd dichtgezet.⁸ De zone onder de twee tafelen der Wet, die eeuwenlang was ingenomen door een deurpartij, werd ingevuld met zwartgeverfd wagenshot en een marmer geschilderde houten plint.

TIENGEBOEDENBORDEN IN KERKGEBOUWEN

TEN TIJDE VAN DE REPUBLIEK

De tekst van de tien geboden behoort in de Republiek der Verenigde Nederlanden tot de vroegste en meest voorkomende zinvolle kerksieraden in het protestantse kerkinterieur vanaf zijn ontstaan in 1572. De tekst kon zijn geschilderd op een los houten bord en in de kerkruimte opgehangen, geschilderd op een van de kolommen of op de wand, in steen gebeiteld als nagelvast interieurstuk of geschilderd op kerkmeubilair, zoals orgelluiken en koorschotten. Van de meer dan tweehonderd teksten van de tien geboden in het Nederlandse protestantse kerkinterieur dateert de vermoedelijk oudste uit 1573.⁹ In dat jaar werden de kolommen bij het begin van het koor van de Janskerk van Gouda beschilderd met decoratieve cartouches met de

tekst van de Wet. De tien geboden, een verzameling richtlijnen voor menselijk handelen die volgens twee Bijbelpassages, Exodus 20:1-17 en Deuteronomium 5:6-21 (die overigens onderling weinig verschillen), door God aan Mozes gegeven, werden al snel het meest geliefde kerksieraad. De wijze waarop de tekst in het kerkinterieur werd toegepast, namelijk in de vorm van twee tafelen, volgde het Bijbelverhaal. Mozes ontving de twee tafelen van steen, die volgens het Bijbelverhaal door Gods vinger waren beschreven. De verdeling van de tien wetten over de twee tafelen was in de loop van de zestiende eeuw onder reformatische theologen een onderwerp van discussie, maar de Heidelbergse catechismus uit 1563, een van de belangrijkste geloofsbelijdenissen van de jonge protestantse kerken in de Noordelijke Nederlanden, is er duidelijk over. In Zondag 34, in antwoord op vraag 93 hoe de Wet moet worden ingedeeld, luidt het antwoord: in twee tafelen. De eerste tafel leert hoe de gelovigen zich ten aanzien van God moeten gedragen (I-IV), de tweede leert wat zij aan naasten verschuldigd zijn (V-X). Deze opzet is in de uitwerking in een kerksieraad niet gewijzigd. In de meeste gevallen worden de Tien Woorden ingeleid door het opschrift: 'En God sprak al deze woorden'.

Het tiengebodenbord vindt zijn oorsprong weliswaar in de late zestiende eeuw, maar de meeste stammen uit de zeventiende eeuw, en dan vooral de eerste helft van die eeuw. Kort voor de eeuwwisseling werden in de grote stadskerken omvangrijke wetsborden midden op het koorhek geplaatst. Mogelijk de eerste is de Gertrudiskerk van Bergen op Zoom (1590), gevolgd door het bord in de Stevenskerk in Nijmegen (1602), de Laurenskerk in Rotterdam (1607) (afb. 3),¹⁰ de Grote Kerk in Schiedam (1618), de Nieuwe Kerk in Delft (zeventiende eeuw)¹¹ en als enige tiengebodenbord dat op zijn oorspronkelijke plaats is gebleven, de Pieterskerk in Leiden (zeventiende eeuw) (afb. 4). Deze plaatsing van vrijstaande borden boven de ingang tot het koor werd overgenomen in de kerken van tal van kleinere plaatsen, zoals Tholen (1581), Bleiswijk (1622) en Noordwijk-Binnen (1650). De borden in deze kerken bevinden zich alle nog in hun oorspronkelijke plaats. Dat de vroegste teksten van de Wet op de grens van het schip en het koor werden aangebracht, heeft wellicht te maken gehad met de bestemming van het koor tot speciale ruimte om het sacrament van het Avondmaal te vieren. In de voorreformatische periode was in tal van kerken op de scheiding van koor en schip, boven op het koorhek of het doksaal, een crucifix geplaatst, als symbool van het offer van Christus. Na de overgang van rooms-katholiek naar protestants verwezen de schilderijen van de tekst van de Wet des Heren, aan de poort van de ruimte waar Christus' offer wordt herdacht door de belijdende gemeenteleden, naar de genade van Christus, die de Wet heeft volbracht door het

◀ 3. Anthonie de Lorme (ca. 1610-1673), gezicht op de preekstoel in de Laurenskerk in Rotterdam, met doorkijkje naar het koorhek (1593) waarop in 1607 het tiengebodenbord werd geplaatst, 1655 (Museum Rotterdam)

storten van Zijn bloed. Voor alle kerkgangers, ook de niet-belijvende, was de tekst van de tien geboden, aangebracht op de metershoge borden, vanuit de kerkbanken goed zichtbaar en mee te lezen tijdens de dienst. De Wet van Mozes kon ook als Psalm 151 worden gezongen op een berijming van Petrus Datheen. Voor de gelovigen en voor de geïnteresseerde bezoeker die het kerkgebouw als stedelijk monument bezocht, bood de tekst van de Wet een leefregel die iedereen die in de kerk was kon begrijpen, of men nu de dienst bijwoonde of passant was. Het is nimmer de bedoeling geweest dat het tiengebodenbord een liturgische functie zou hebben. Voor de viering van het Avondmaal was de aanwezigheid ervan in de kerk niet noodzakelijk. In die zin is het bord louter een passend ornament in het kerkinterieur geweest. In vele kerkgebouwen heeft een dergelijk bord ontbroken.

Een tiengebodenbord komt hoofdzakelijk voor in kerkgebouwen in de Hollandse gewesten. Van de 223 exemplaren die in ons land konden worden geteld, zijn tot de dag van vandaag 155 in de kerkgebouwen bewaard gebleven.¹² Daarnaast komt de tekst voor in andere uitvoeringen dan geschilderd op een houten bord: twee zijn gebeiteld in steen, en vijftien geschilderd op een betimmering of op de wand. Alleen al in het voormalige gewest Holland kwamen 96 borden voor, gevolgd door Zeeland met 27 tiengebodenborden.¹³ Daarbij gaat het voornamelijk om houten borden. Net als enkele schilderijen die zich voordoen als losse, tegen de wand opgehangen tekstborden, vertonen ze eenzelfde soort compositie: de twee tafelen der Wet, gekalligrafeerd op twee getoogde panelen, geplaatst in een classicistische omlijsting van pilasters, een rechte plint en een hoofdgelast. Deze formele opzet werd als het ware verzacht door de grillig uitgezaagde sierstukken boven en opzij. Deze klauwstukken waren bovendien beschilderd met decoratief bandwerk, vruchten, bloemen, jaartallen en soms de wapens van de schenkers. Deze typische Hollandse-renaissance-opzet uit omstreeks 1600 bleef in zwang tot diep in de zeventiende eeuw. Maar bij Wetsborden die in de tweede helft van die eeuw in het kerkgebouw werden aangebracht, zien we een geprononceerder classicisme optreden. Het fantasierijke en decoratieve ‘bijwerk’ liet men meer en meer achterwege ten gunste van een eigentijdse, eenvormige uitstraling. Nieuwe borden, zoals het tiengebodenbord dat in 1669 tegen een van de kolommen aan het begin van het koor van de Grote Kerk van Breda werd opgehangen, kregen getoste, vrijstaande barokke kolommen. Een andere variant, eveneens in Breda, is het tekstbord uit 1682 in de Waal-

- 4. Sint-Pieterskerk in Leiden, renaissance-koorhek van voor de invoering van de Reformatie met een tiengebodenbord als toevoeging in de zeventiende eeuw, foto J. van Galen, 2010 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

se Kerk, dat is gevat in een voor de Lodewijk XIV-stijl kenmerkende bolronde lijst, versierd met acanthusranken en bekroond met een forse schelp, gezet op voluten. Het meest imposante voorbeeld van de stijl van de deftige, op de klassieke-ordeboeken geënte barok in ons land is het tiengebodenbord uit 1698 in de Grote Kerk in Leerdam.

Typologisch schaaft het tiengebodenbord in Leerdam in zijn oorspronkelijke gedaante tegen de torenmuur zich tot een zeer kleine groep binnen de zeventiende-eeuwse Wetsborden, waarbij de tafelen der Wet onderdeel zijn van een architectonisch geheel waarin ook een deurpartij is opgenomen. Een vroeg voorbeeld bevindt zich in de in 1620-1623 door Hendrick de Keyser gebouwde Noorderkerk in Amsterdam.¹⁴ De zandstenen constellatie combineert een Toscaans-Dorisch poortmotief met een *aedicula* in Hollandse-renaissancestijl, waarin niet alleen de twee tafelen zijn opgenomen met de tekst van de tien geboden, maar ook de artikelen des geloofs en het Onze Vader. Ook het tiengebodenbord in de Oostkerk in Middelburg (1648-1667) vormt een integraal onderdeel van het ontwerp voor deze kerk door Bartholomeus Fransz. Drijfhout. Het motief van het door kolommen of pilasters geschraagde opengebroke fronton maakt van het tiengebodenbord van Leerdam een typisch monument van zijn tijd. Vergelijkbare structuren uit de laatste decennia van de zeventiende eeuw zijn bijvoorbeeld de ark in de Grote Synagoge in Amsterdam, naar een ontwerp uit omstreeks 1670 van Elias Bouman, en het grafmonument van graaf Willem Adriaan II van Horne (1633-1694) in de kerk van Batenburg.

KONING-STADHOUDER WILLEM III, GRAAF VAN LEERDAM

Het wapen van koning-stadhouder Willem III (1650-1702) dat het tiengebodenbord zo prominent siert, verwijst naar de rol van de vorst als graaf van Leerdam. Dit graafschap was al meer een eeuw in het bezit van de Oranje-Nassaus, toen het tiengebodenbord in 1698 in de hoofdkerk van het graafschap werd aangebracht. Het huwelijk dat prins Willem van Oranje in 1551 sloot met Anna van Egmont, gravin van Buren, leverde het Huis Oranje-Nassau onder meer het graafschap Leerdam op. Na de dood van Willem van Oranje ging het graafschap over op zijn oudste zoon Philips Willem. Vervolgens vererfde Leerdam op zijn jongere broers Maurits en Frederik Hendrik. Na het overlijden van Willem II, de zoon van Frederik Hendrik, kwam Leerdam in handen van prins Willem III, de latere koning-stadhouder. Een van de privileges van de Prins van Oranje was het patronaats- of collatierecht: het formele recht om de predikant van de Grote Kerk van Leerdam te benoemen. Ook met de benoeming van de koster, de organist en de voorzanger was Oranje in formele zin belast. De verantwoordelijkheden over de kerkelij-

ke goederen en de traktementen lagen eveneens bij de prins. De kerkrekening werd afgehoord door de rentmeester van domeinen, een lid van de Nassause Domeinraad, het bestuurscollege dat het beheer over de domeinen van het Huis Oranje-Nassau uitoefende. Het staat niet vast dat prins Willem III ooit een bezoek heeft gebracht aan Leerdam (waar hij werd vertegenwoordigd door de drossaard). Het is wel waarschijnlijk dat hij de stad heeft bezocht, ofwel dat van plan was. Immers, in de eindzeventiende-eeuwse stadsrekeningen wordt het huis van de drossaard aan de Kerkstraat omschreven als het 'Schoonhuys van ons hoogheijt den prince van Oraengien', of het huis van 'sijn Koninklijke majesteit'.¹⁵ Aan de vooravond van de invasie in Engeland, op 16 oktober 1688, stelde prins Willem III in Den Haag een testament op waarin hij beschikte dat na zijn dood het graafschap Leerdam, de baronie van Acquoi en de heerlijkheid en baronie van IJsselstein zouden overgaan op Hans Willem Bentinck, Willems 'camerheer' en vertrouwing die bij de voorbereiding van de 'Glorious Revolution' zo'n grote rol had gespeeld.¹⁶ Evenwel, na het overlijden van de koningstadhouder in 1702 bleek Johan Willem Friso erfgenaam en viel het graafschap toe aan deze nieuwe Prins van Oranje. Met de komst in 1795 van de Bataafse Republiek hield het graafschap Leerdam op te bestaan. Opmerkelijk is dat het Huis Oranje-Nassau de band met Leerdam bleef vasthouden; de koning voert tot op de dag van vandaag de titel van graaf van Buren en Leerdam.

EEN KONINKLIJK GESCHENK?

Of het tiengebodenbord aan de Grote Kerk van Leerdam een geschenk is geweest van koning-stadhouder Willem III in 1698 is niet bekend.¹⁷ De rekeningen die op het einde van de zeventiende eeuw door de rentmeester van Willem III werden afgehoord, maken geen melding van kosten die aan dit kerksieraad zijn besteed.¹⁸ Ook de Ordonnantieboeken van de Domeinraad, waarin de betalingsopdrachten vanwege de Oranjes werden genoteerd, laten geen gegevens los over de ontwerper of de uitvoerders van dit intrigerende kerksieraad.¹⁹ Leden van het Huis Oranje-Nassau gaven echter wel regelmatig gehoor aan verzoeken van kerkbestuurders aan het interieur bij te dragen naar aanleiding van de bouw of de herbouw van hun kerk. Meestal lag een specifieke band tussen het Huis van Oranje en de gemeente aan het verzoek ten grondslag. Het ging bijvoorbeeld om een preekstoel en een doophekje, enkele orgels en zilveren doop- en Avondmaalsgerei.²⁰ Ook eregestoeltes waarin de stadhouders plaatsnamen tijdens een kerkdienst waren veelal versierd met hun wapen, dat als gebeeldhouwd en veelkleurig, met goud gehoogd element in de bekroning van de luifel was opgenomen.²¹

Veel vaker schonken de Oranje-Nassaus gebrand-

schilderde glazen met hun wapen.²² Ook op enkele tiengebodenborden was het wapen van de Prins van Oranje in de decoratieve omlijsting opgenomen, zoals dat van prins Frederik Hendrik op de nog in situ aanwezige wetsborden in de kerk van Bleiswijk (1622) en in de kerk van Noordwijk-Binnen (omstreeks 1640). Archivalische gegevens over een geldelijke bijdrage van de stadhouder zijn niet gevonden. Waarschijnlijk moet het prinselijke wapen worden gezien als een eerbetoon. Indien het tiengebodenbord in de kerk van Leerdam een geschenk van de koning-stadhouder zou zijn geweest, dan zal het initiatief waarschijnlijk hebben gelegen bij de burgemeesters van Leerdam. De stedelijke overheid kan de prestigieuze relatie met Oranje hebben aangegrepen om een monumentaal kerkbord

in hun kerk, de kerk van het graafschap, te plaatsen. Over een directe aanleiding kan men slechts gissen. Mogelijk bezegelde het bord de vernieuwing en bevestiging van de stedelijke en grafelijke handvesten door Willem III in het jaar 1698. Dit betekende voor de stad en het graafschap een belangrijke waarborg voor de continuering van de rechten en privileges.²³ Op de huidige plek, en zonder zinvolle invulling van de onderste zone, verwijst het tiengebodenbord naar de oorspronkelijke situatie. Maar gelukkig bleef het gespaard als een pralend kerksieraad van koninklijke allure en als voorbeeld van een groots tiengebodenbord uit de laatste fase van de bloeiperiode van het genre in het Hollandse kerkinterieur.

NOTEN

- 1 P.H. Rem, 'Het gezuiverde kerkgebouw', in: H. Leeuwenberg, H. Slechte en Th. van Staaldoune (red.), *De Reformatie. Breuk in de Europese geschiedenis en cultuur*, Zutphen 2017, 172-178.
- 2 Voor aspecten van het protestants kerkinterieur in ons land, met daarin aandacht voor het Tien Geboden-bord, verwijs ik naar C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist/Den Haag, 1984.
- 3 J. Reitsma en S.D. van Veen (eds.), *Acta der Provinciale en Particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, 3e deel, Groningen 1894, 210.
- 4 P.M. van Gent, *Leerdam door de eeuwen heen*, Leerdam 1937, 171. 'In dat selve jaar [1760] heb ik in de maand October de Wet, die in de kerk aan den toorn stond afgebrooken en in het oosten geplaatst en den orgel afgebrooken en aan den toorn geplaatst en dat had ik aangenomen voor 55 gulden, maar ik had reykelyk voor soo veel geld aan buytenwerk.' Volgens Van Gent zou het originele dagboekje in 1937 in het bezit zijn geweest van de nazaten van De Wit.
- 5 Het Wetsbord komt ook voor op een schematische voorstelling van het koor, gezien vanuit het schip, 1954. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), panddossier Grote Kerk van Leerdam, RM24039-240340, 1932-1969, Architectenbureau G. en Ir. T. van Hoogevest, Amersfoort, blad 3.
- 6 Een parallel met de Leerdammer situatie in 1698 laat de Goudse Janskerk zien, waar in 1610 twee zeer grote tafelen der Wet als losse borden tegen de torenmuur, boven de toegang tot het schip, werden aangebracht. Deze borden zijn bij de komst van het grote orgel naar een andere locatie in de kerk overgebracht en ze bestaan nog steeds.
- 7 Van Gent 1937 (noot 4), 184. Het gebeeldhouwde wapen werd toen hersteld: 'Het wapenbord viel in 1910 aan gruzelementen en het is aan onzen stadgenoot wijlen Dubel gelukt, het oude bord weer te herstellen.'
- 8 Tijdens de vergadering van de restauratiecommissie van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg op 14 februari 1955 stelde C.A. Baart de la Faille dat het bord behouden diende te blijven, nu besloten was het portaal weg te breken. RCE, panddossier Grote Kerk van Leerdam, RM24039-240340, 1932-1969, nr. 533.
- 9 Door de auteur is geen voorbeeld van een oudere tekst van de tien geboden in het kerkinterieur aangetroffen dan de kolumschilderingen in de Goudse Janskerk, die 1573 zijn gedateerd. De meeste van de getelde borden en schilderijen van de tekst van de tien geboden komen nog steeds voor in de kerkgebouwen waarvoor ze zijn bedoeld. Van andere weten wij dat ze bestonden doordat ze voorkomen op geschilderde kerkinterieurs die mogen worden beschouwd als min of meer betrouwbare weergaven van het historische kerkinterieur. In de meeste gevallen kan de werkelijke aanwezigheid worden gestaafd door mededelingen in de kerkmeesters- en kerkvoogdijarchieven, aanwezig bij de auteur.
- 10 P.H. Rem, *De inrichting van de Grote Kerk van Dordrecht en van de Laurenskerk van Rotterdam, 1572-ca. 1625. Bijdrage tot de kennis van het kerkinterieur van de Nederlands-gereformeerden in de eerste halve eeuw na de erkenning van hun gezindte als publieke kerk*, dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam, 1998, deel I, 163-166.
- 11 P.H. Rem, 'De koorhekbekroning in de Haarlemse St. Bavo na de Reformatie', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* (1987) 24, 20-24.
- 12 Steensma telt tachtig nog bestaande tiengebodenborden in de kerken. Regnerus Steensma, *Protestantse kerken. Hun pracht en kracht*, Bornmeer 2013, 164.
- 13 In de provincies Drenthe, Limburg en Flevoland zijn mij op dit moment geen kerken bekend waar een tekst van de tien geboden als zinvol kerksieraad is aangebracht.
- 14 H. de Keyser, *Architectura Moderna ofte Bouwinge van onsen tyt [etc.]*, Amsterdam, bij C. Danckertsz, 1631, plaat 10, links.
- 15 Regionaal Archief Gorinchem, Oud-Archief van de Gemeente Leerdam, II-261, bijlagen tot de rekeningen van de burgemeesters 1695, fol.16v en II-262, bijlagen tot de rekeningen van de burgemeesters 1698, fol.15r.
- 16 N. Japikse (red.), *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck eersten graaf van Portland*, tweede gedeelte, deel III, 's-Gravenhage 1937, R.P.G., kleine serie, 28, 47.
- 17 De mededeling dat de koning-stadhouder voor het bord heeft betaald, zoals in C.L. van Groningen, *De Vijfheerenlanden met Asperen, Heukelum en Spijk*, Zeist/Den Haag 1989, 330, wordt helaas niet gestaafd met bronvermelding.
- 18 Nationaal Archief (NA), 1.08.11, Nassause Domeinraad, Inleiding op het archiefblok, deel 6-vI, Leerdam. Rentmeester van Leerdam, Acquoy en Schoonderwoerd was Jan Adriaen Saagman.
- 19 Voor dit onderzoek zijn de Ordonnantieboeken 1000 (1695)-1002 (1703) van de Nassause Domeinraad geraadpleegd, NA, 1.08.11.
- 20 J.R. ter Molen, 'Het Huis van Oranje – kunst en religie', in: K. Apperloo-Boersma en H.J. Selderhuis (red.), *God, Heidelberg en Oranje. 450 jaar Heidelbergse Catechismus*, Utrecht 2013, 180-191.
- 21 P.H. Rem, 'Eregestoelten voor het Huis Oranje-Nassau in de Nederlandse kerkgebouwen', in: Apperloo-Boersma en Selderhuis 2013 (noot 20), 193-202.
- 22 Aan een recent verzorgd overzicht van

glazen die door Oranje zijn geschonken kunnen de volgende worden toegevoegd, volgens gegevens in de Ordonnantieboeken van de Nassause Domeinraad, NA, 1.08.11. Door prins Frederik Hendrik geschonken wapenglas aan de kerk van Purmerland, tijdens de herbouw van de

kerk, 1641 (993, fol.45r); de kerk van Wateringen, 1643 (993, fol.201r); de kerk van Beverwijk, 1645 (993, fol.290v); de Grote Kerk van Middelharnis, 1645 (993, fol.295r); de kerk van Nieuwendam, 1645 (993, fol.295r) en de kerk van Piershil, 1645 (993, fol.301v). E. van Heuven-van

Nes (red.), *Nassau en Oranje in gebrandschilderd glas*, Hilversum 2015. NA, 1.08.11, Nassause Domeinraad, inv. nr. 5400, Handvesten voor de stad en het graafschap Leerdam, verleend door Willem III, 1698, concept nieuwe keuren, 21 februari 1698.

DR. P.H. REM is senior conservator van Paleis Het Loo, het favoriete paleis van koning-stadhouder Willem III. Hij studeerde als architectuurhistoricus af op de ver-

bouwing van Paleis Soestdijk in de jaren 1815-1821. In 1998 promoveerde hij op het protestants kerkinterieur in Dordrecht en Rotterdam.

THE TEN COMMANDMENTS PANEL IN LEERDAM'S GROTE KERK: A ROYAL CHURCH ORNAMENT

PAUL REM

The large, wooden panel inscribed with the Law of Moses in Leerdam's Grote Kerk is a striking example of a 'Ten Commandments panel', a common decorative element in Dutch churches after 1572, the year in which the Northern Netherlands rebelled against Spanish rule. This year also marks the switch from Roman Catholicism to Protestantism as the public religion of the young Dutch Republic. In church buildings elements associated with Catholic worship made way for large and richly decorated panels bearing biblical texts, of which the text of the Ten Commandments was by far the most popular. Of the 223 known examples 155 are still to be found in church buildings today. The Ten Commandments panel in Leerdam's late-medieval church is distinguished by its baroque monumentality, by the presence of the date 1698, and by the coat of arms of the Stadholder William III (1650-1702), Prince of Orange and King of England, Scotland and Ireland, who also bore the title of Count of Leerdam. The customary location for a panel with the Law of Moses is the boundary between choir and nave. It was in the choir that the Lord's Supper was usually celebrated, the sacrament recalling Christ's sacrifice in both Roman Catholic and Protestant worship. The panel with the Ten Commandments, usually affixed to the choir screen above the entrance to the choir, refers to the mercy of Christ, who fulfilled the Law through the shedding of His blood. A fine example of this placement in the early Protestant period can be found in Leiden's Pieterskerk.

The panel in the church in Leerdam was originally located above the western entrance to the nave and formed a unit with the portal. In the eighteenth century it was placed above a new wooden porch in the choir screen, but after this later addition was removed during the most recent restoration of 1957-1960, the panel was relocated to the north transept where it now stands against a blank wall. The lower double door zone has been replaced by oak panelling. The panel's most distinctive feature is the sculpted, painted and partially gilded coat of arms of William III in the broken, segmental pediment above the classicist framing of the twin tablets of the Law. The shield is flanked by the ornaments of the Order of the Garter, while the plinth bears the monogram W : R (Willem Rex).

There is currently no evidence to suggest that the panel was gifted to the church by William III in his capacity as Count of Leerdam. Nor is the motivation for placing the panel in the church entirely clear. Whereas painted glasses, organs and baptismal and Lord's Supper utensils decorated with the coat of arms of members of the House of Orange-Nassau are generally considered to be gifts, that is probably not the case for panels inscribed with biblical texts and decorated with the Orange-Nassau coat of arms. It is more likely to have been an act of homage to high authority, in the case of Leerdam a tribute to its count, William III.